

Świderek, Anna

Z papirusów berlińskich

Przegląd Historyczny 59/3, 464-469

1968

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ANNA ŚWIDEREK

Z papirusów berlińskich

Katedra Papirologii Uniwersytetu Warszawskiego na podstawie umowy z Staatliche Museen zu Berlin¹ przygotowuje wydanie oddzielnego tomu seryjnej publikacji papirusów berlińskich — BGU (Aegyptische Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin, Griechische Urkunden). Warto może zasygnalizować przynajmniej kilka z opracowywanych obecnie tekstów, które przynoszą nowe dane historyczne o nieco bardziej ogólnym znaczeniu.

Na pierwszym miejscu należałoby wymienić zapewne P. Berol. inv. 7216, nowy edykt Karakalli(?) dotyczący prawdopodobnie przymusowej dzierżawy ziemi (ἐπιβολή); tekst ten jest jednak nazbyt fragmentaryczny, by pozwolić na pewną rekonstrukcję jego treści.

Wśród dokumentów urzędowych znajdujemy dalej dwa pisma prefektów Egiptu, P. Berol. inv. 16036 Verso II 1—20 oraz P. Berol. inv. 16024. One to właśnie zasługują, jak sądzę, na bardziej szczegółowe omówienie.

Oba wyżej wymienione teksty odnoszą się do zjawiska *anachoresis*. Terminem tym (ἀναχώρησις, czasownik ἀναχωρεῖν) określano w Egipcie grecko-rzymskim ucieczkę przed świadczeniami na rzecz państwa. Samo zjawisko było już niejednokrotnie przedmiotem badań uczonych². Wyniki ostatnich prac, zwłaszcza H. Braunerta, pozwalają stwierdzić, że występuje ono przede wszystkim w dokumentach II w. n.e. (i w pierwszych latach III w. n.e.), chociaż spotykamy je również wcześniej. W II wieku słowo ἀναχώρησις jest terminem technicznym oznaczającym nielegalną ucieczkę ze stałego miejsca pobytu (*idia*) w celu uchylecia się przed świadczeniami na rzecz państwa w pieniądzu lub w naturze (podatki, czynsze dzierżawne z ziemi), a także przed liturgią³.

¹ Umowy między Katedrą Papirologii Uniwersytetu Warszawskiego a Staatliche Museen zu Berlin (NRD) podpisano w Berlinie w dniach 27 listopada 1964 oraz 28 października 1966. Wydanie przygotowuje autorka artykułu wraz z mgr. Zbigniewem Borkowskim, st. asystentem Katedry Papirologii UW, który uczestnicząc w opracowaniu wszystkich omawianych poniżej tekstów, ostatnie trzy pozycje (zespół pokwitowań celnych P. Berol. inv. 9756—9761, 13305, 13306, 13308, 13309, 13311A; P. Berol. inv. 11314; P. Berol. inv. 16365) przygotowuje do wydania całkowicie samodzielnie (P. Berol. inv. 16365 stanowi podstawę pracy doktorskiej poświęconej Panopolis w okresie rzymskim).

² Przede wszystkim V. Martin, *Les papyrus et l'histoire administrative, Papyri und Altertumswissenschaft*, München 1935, s. 144—164; H. Henne, *Documents et travaux sur l'anachôresis, Akten des VIII Internationalen Kongresses für Papyrologie*, Wien 1956, s. 59—66; ostatnio podstawowe opracowanie tego zagadnienia przez H. Braunerta, IAI, *Studien zur Bevölkerungsgeschichte des ptolemäischen Ägypten*, „Journal of Juristic Papyrology” t. IX—X, 1956, s. 211 nn., zwłaszcza s. 240—293. Por. również G. Chalon, *L'édit de Tiberius Iulius Alexander*, Olten et Lausanne 1964, passim (zob. Index des matières s. v. ἀναχώρησις).

³ Por. H. Braunert, op. cit., s. 291—2.

Administracja starała się przeciwdziałać zarówno samej *anachoresis* jak i jej szkodliwym dla skarbu skutkom. Prefekci Egiptu w swoich edyktach wzywają wielokrotnie ludność do pozostawania na miejscu albo do powrotu do *idia*, powołując się przy tym często na zarządzenia cesarskie ⁴ (warto zwrócić uwagę, że wszystkie edykty dotyczące *anachoresis* pochodzą z lat 134—216 n.e.). Z drugiej zaś strony państwo czyni wszystko, co może, by w żadnym wypadku nie dopuścić do zmniejszenia się dochodów. W I w. n.e. administracja pociąga do odpowiedzialności krewnych zbiegłego płatnika: są oni zobowiązani do pokrycia wszelkich jego zaległych świadczeń ⁵. W pierwszych latach II w. n.e. zmieniono, jak się zdaje, sposób postępowania. Zamiast dochodzić należności na rodzinie, co nie zawsze dawało w praktyce dobre rezultaty, przerzucono odpowiedzialność na wszystkich mieszkańców danego okręgu podatkowego wprowadzając tzw. *μερισμός ἀναχωρητήτων*, dodatkowy podatek służący do pokrycia deficytów pogłównego powstałych na skutek ucieczki niektórych płatników. W ten sposób zagwarantowana została stała wysokość dochodów państwowych: za zbiegłych płacili ci, którzy pozostali na miejscu (dlatego też wysokość *μερισμός ἀναχωρητήτων* zmieniała się zależnie od roku i liczby zbiegów) ⁶. Również ziemia porzucona przez zbiegów była następnie przydzielana w dzierżawę przymusową pozostałej ludności ⁷.

List prefekta Egiptu z kolumny II P. Berol. inv. 16036 Verso ukazuje nam nieznany dotychczas aspekt przedstawionego powyżej zagadnienia. Papirus ten to część zwoju zawierającego na *recto* spisy podatkowe. Na *verso* znajduje się 6 kolumn: z kolumny I zachowały się tylko nikłe ślady, kolumny III—VI obejmują wyciąg ze spisu podatkowego, analo-

⁴ Wśród wydanych dotychczas dokumentów następujące teksty edyktów prefektów Egiptu dotyczą *anachoresis*: P. Oslo III 79 z r. 134/5 (Chalon nr 24): prefekt M. Petronius Mamertinus dowiedziawszy się o ucieczce liturgów zabrania opuszczania swej *idia* i poleca wyznaczyć inne osoby na miejsce zbiegłych. BGU II 372 = Wilcken, Chrest. 19 z 29 sierpnia 154: prefekt M. Sempronius Liberalis nakazuje powrót wszystkim zbiegom obiecując im amnestię, jeżeli powrócą do swego miejsca zamieszkania w ciągu 3 miesięcy od dnia ogłoszenia edyktu i zajmą się normalnymi pracami rolnymi. Być może pozostania na miejscu lub powrotu do *idia* dotyczą również bardzo fragmentarycznie zachowane edykty BGU I 288, 1—11 (wydany 10 marca 145 przez L. Valeriusa Proculusa) oraz P. Gron. 1 (wydany prawdopodobnie 30 maja 161 przez L. Volusiusa Maecianusa). Liczniesze od tekstów samych edyktów są wzmianki o nich zawarte w innych dokumentach (np. podaniach do władz itp.). Są to:

P. Fay 24 z r. 158

BGU I 15 col. I z r. 194

P. Catt. II = SB 4284 z r. 207

P. Gen. 16 = Wilcken, Chr. 354 z r. 207

P. Flor. I 6 z r. 210

BGU I 159 = Wilcken, Chr. 408 z r. 216

M. Sempronius Liberalis

bez imienia prefekta

Subatianus Aquila

Subatianus Aquila

Subatianus Aquila

Subatianus Aquila

Valerius Datus

(P. Catt. II powołuje się wprawdzie jedynie na dekret cesarski, zob. jednak H. Braunert, op. cit., s. 230 i n. 55).

⁵ Por. Philo, De spec. legg. III 159 nn. (edd. Cohen - Wendland). Z I w. posiadamy oświadczenia pozostałych na miejscu krewnych, którzy zgłaszają pod przysięgą fakt ucieczki, stwierdzają, że zbieg nie pozostawił majątku, z którego można by ściągnąć należność, wreszcie proszą o wpisanie go na odpowiednią listę (*ἀναγράφεται ἐν τοῖς ἀναχωρητήτοις*), por. H. Braunert, op. cit., s. 264—265.

⁶ Zob. N. Lewis, *ΜΕΡΙΣΜΟΣ ΑΝΑΧΩΡΗΤΩΝ, An Aspect of the Roman Oppression in Egypt*, JEA XXIII, 1937, s. 63 nn.; S. L. Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, 1938, s. 137 nn.; także H. I. Bell, „Chronique d’Egypte” t. XXIII, 1938, s. 358; R. Rémondon, *Ἀποτίξιν et Μερισμός ἀπόρων* „Annal. Serv. Ant. Eg.” t. LI, 1951, s. 221 nn.; obecnie H. Braunert, op. cit., s. 280—283.

⁷ Por. P. Berl. Leigh. 7; zob. również H. Braunert, op. cit., s. 284—5.

gicznego do BGU IX 1894⁸, z 11 roku panowania Marka Aureliusza (171 r. n.e.). Na kolumnę II składają się dwa teksty: odpis listu z r. 8 (168 r. n.e.), skierowanego przez jakiegoś wysokiego urzędnika do Fokiona, stratega merides Themistesa i Polemona nomu arsinoickiego (ww. 1—20) oraz odpis podania Isidorosa syna Nikandrosa z Teadelfii (ww. 21—28, inna ręka), dotyczącego ziemi dzierżawionej przez niego w r. 11.

Możliwe związki zachodzące między spisem podatkowym, podaniem Isidorosa a listem do stratega Fokiona, wymagają jeszcze dalszego wyjaśnienia. Obecnie zajmiemy się jedynie tym ostatnim dokumentem, który szczególnie zasługuje na uwagę.

Adresat listu, Fokion, strateg merides Themistesa i Polemona nomu arsinoickiego, jest osobistością znaną również z innych źródeł. Fakt, że piastował on to stanowisko w roku 8 panowania Marka Aureliusza, był już wcześniej poświadczony⁹. Omawiany list z papirusu berlińskiego datowany jest na dzień 26 Mecheir roku 8, tj. 21 lutego 168 r. n.e.

Imię autora pisma zachowało się tylko częściowo: Jnos Blastianus. Zarówno forma jak i przede wszystkim treść listu każą widzieć w nim prefekta Egiptu¹⁰, niewątpliwie tego samego, co wymieniany w P. Oxy 2413 Baienus Blastianus. Z lat 164—169 znamy imiona dwóch prefektów: T. Flavius Titianus występuje w dokumentach od lipca/sierpnia 164 do 24 czerwca 167, natomiast M. Bassaeus Rufus pojawia się w Egipcie dopiero po 10 marca 168¹¹. A zatem w lutym tegoż roku prefektem był jeszcze Blastianus (vel Blastianus), którego początek urzędowania przypadał na letnie miesiące 167 r.¹²

W liście do stratega Fokiona prefekt Blastianus wyraża zgodę na zwłokę w egzekucji pogłównego, nie wpłaconego przez zbiegów nie posiadających własnego majątku (τῶν ἀνακεχωρηκότων ἀπόρων)¹³. W ten sposób zamierza umożliwić im powrót do „domu”, a także powstrzymać od ucieczki następnych. Wezwanie to ma być ogłoszone publicznie we wszystkich wsiach i w metropoli nomu.

Najbardziej interesująca jest jednak druga część listu prefekta: „Należy, pisze on do stratega, abyś zwracał uwagę nie tylko na oświadczenia poborców podatkowych i innych urzędników, ale żebyś również starannie badał, jacy ludzie naprawdę uciekli” (τίνες εἰσὶ οἱ τῷ ὄντι ἀνακεχωρηκότες). Poleciwszy następnie wywiesić listę owych rzeczywistych zbiegów we

⁸ Porównaj: P. Berol. inv. 16036 V III 1: ἐκ τοπαρχία | BGU IX 1894, 1: τοπαρχικός λημμάτων κ|_ Αντωνίου uzupełniany przez wydawców (niepotrzebnie jak wynika z naszego tekstu) na τοπαρχικός <λόγος> λημμάτων

⁹ Zob. H. Henne, *Liste des strateges des nomes égyptiens*, s. 27, s. 50—65; G. Mussies, *Supplément à la liste des strateges des nomes égyptiens de H. Henne*, n. 132. Por. N. Lewis w komentarzu do P. Leit. 5, 31.

Ponieważ wszystkie dokumenty na verso P. Berol. inv. 16036 datowane są tylko latami panowania bez wymienienia imienia cesarza, dopiero osoba stratega Fokiona pozwala ustalić, że chodzi tu o panowanie Marka Aureliusza, a tym samym datować dokumenty odpowiednio na r. 168 i 171 n.e.

¹⁰ Por. S. L. Wallace, op. cit., s. 293 (sprawy podatkowe nie należały do kompetencji epistratega).

¹¹ Por. O. Reinmuth, RE Suppl. VIII. col. 533.

¹² W nowej liście prefektów Egiptu O. Reinmutha („The Bulletin of the American Society of Papyrologists”, t. IV, 1967, s. 94—95) Blastianus (Blassianus) datowany błędnie na r. 133 n.e. według mylnej interpretacji P. Oxy 2413.

¹³ Problem stosunku μερισμός ἀπόρων oraz μερισμός ἀνακεχωρηκότων wymaga obszerniejszego omówienia przy wydaniu tekstu. Obecnie por. przedstawienie tej sprawy u H. Braunerta, op. cit., s. 282, n. 207 d.

wsiach, w których nastąpiły ucieczki, kończy swe pismo słowami: „Na przyszłość ci, do których obowiązków to należy, powinni znaleźć jakies inne rozwiązanie i nie obciążać ludności miejscowej świadczeniami za tych, którzy nie uciekli” (εἰσφοραῖς τῶν οὐκ ἀναχωρηκότων).

Wśród bogatej dokumentacji papiirusowej dotyczącej *anachoresis* po raz pierwszy spotykamy się z faktem pozorowania ucieczki ze swojej *idia*. Jak wynika z omawianego listu prefekta niektórzy ludzie pragnąc uchylić się od świadczeń na rzecz państwa podawali się jako *οἱ ἀναχωρηκότες* (zbiegowie), choć faktycznie nie uciekali. Zjawisko to musiało być dość rozpowszechnione, skoro skłoniło prefekta do wystosowania osobnego pisma. Znamienne jest przy tym, że ostrzega on stratega, by nie polegał jedynie na deklaracjach (*προσφωνήσεις*) poborców podatkowych i innych urzędników. Prawdopodobnie ludzie, którzy pozorowali *anachoresis*, czynili to przy pomocy przekupionych urzędników¹⁴.

Zjawiska *anachoresis* dotyczy również P. Berol. inv. 16024, fragment (prawa część) edyktu prefekta Egiptu, którego imię się nie zachowało.

Treść edyktu wyglądała zapewne mniej więcej następująco: Prefekt interesował się sytuacją mieszkańców wsi podkreślając, że należy dbać o to, by wywiązywali się ze wszystkich świadczeń wobec państwa nie opuszczając swego miejsca zamieszkania. W przypadku trudności polecał zwracać się wprost do niego samego, nie pozwalając na krzywdę słabszych ekonomicznie, natomiast zmuszać do świadczeń możniejszych. Doniesiono mu bowiem, że pola w Teadelfii i pobliskich (?) wsiach zostały porzucone przez rolników. Końcowa partia edyktu zawierała wezwanie ludności wiejskiej do powrotu i energicznego zajęcia się pracami rolnymi, być może także obietnice jakichś ulg dla posłusznych poleceniom władzy.

Nie posiadamy żadnych danych, które by pozwoliły w sposób pewny datować dokładniej edykt, ewentualnie zidentyfikować osobę jego autora. Paleografia wskazuje na koniec II w. lub początek III w. n.e. Wniosek ten zdaje się potwierdzać również użycie w tekście edyktu czasownika *κατείσέρχεσθαι* „powracać do swej *idia*”, w dokumentach wcześniejszych posługiwano się w tym znaczeniu raczej czasownikiem *ἐπανέρχεσθαι*¹⁵.

Z przełomu II/III w. n.e. nie znamy żadnego tekstu edyktu prefekta dotyczącego *anachoresis*, ale w dokumentach innego typu (np. w podaniach do władz) spotykamy wzmianki o co najmniej dwóch takich edyktach. Jeden z nich został wydany przez prefekta Valeriusa Datusa ok. r. 216, drugi — przez prefekta Subatianusa Aquilę, piastującego swoje stanowisko w latach 203—210¹⁶.

Na edykt Valeriusa Datusa powołuje się w r. 216 dwóch zbiegłych uprzednio urzędników liturgicznych, którzy na wezwanie prefekta po-

¹⁴ Bardzo źle zachowany fragment innej kopii tego samego pisma prefekta został już uprzednio wydany jako P. Strassb. 239. Obejmuje on ułamki wierszy od 9 do 18 papiirusu berlińskiego (z nieznacznymi odmiankami tekstu). Brak danych co do proveniencji papiirusu strassburskiego nie pozwala ustalić, czy jest to jedna z kopii wywieszonych zgodnie z poleceniem prefekta we wszystkich wsiach na terenie podległym strategowi Fokionowi, czy też może Blostianus skierował również podobne pisma do strategów innych nomów (pierwsza możliwość wydaje się jednak prawdopodobniejsza).

¹⁵ Por. np. Wilcken, Chr. 202 (104 n.e.): *ἐπανελθεῖν εἰς τὰ ἑαυτῶν ἐφέστια*; podobnie w przytaczanym już edyktie M. Semproniusa Liberalisa (Wilcken, Chr. 19) z r. 154: *ἐπανελθεῖν ἐπὶ τὰ ἴδια*. Natomiast w P. Tebt. 353 z r. 192, P. Gen. 16 (Wilcken, Chr. 357) z r. 207, P. Catt. II (SB 4284) z r. 207 oraz BGU I 159 (Wilcken, Chr. 408) z r. 216 spotykamy w tym znaczeniu *κατείσέρχεσθαι*.

¹⁶ Por. O. Reinmuth, op. cit., col. 534.

wrócili do swej *idia* ¹⁷. Natomiast w edyktach lub edyktach Subatianusa Aquili ¹⁸ chodziło, jak się zdaje, głównie o powrót ludności wiejskiej do porzuconych prac rolniczych. Wzmianki o zarządzeniach tego prefekta wykazują pewną zbieżność, niekiedy nawet słowną, z P. Berol. inv. 16024 ¹⁹, co pozwala na przypuszczenie, że papirus berliński może zawierać fragment jednego z edyktów właśnie Subatianusa Aquili ²⁰.

Z innych bardziej interesujących papirusów berlińskich, przygotowanych do wydania przez Katedrę Papirologii Uniwersytetu Warszawskiego, można wymienić jeszcze P. Berol. inv. 8143 + 7397 (po 188 n.e.), część zwoju zawierającego długą listę numerowanych działek (*sphragides*) ziemi państwowej w nomie arsinoickim, która poprzednio należała do Żydów, a skonfiskowana została zapewne po wojnie żydowskiej z lat 115—117 n.e. Niektóre działki obejmują również ziemię stanowiącą uprzednio własność Hellenów zmarłych bez spadkobiercy, która po śmierci właściciela przepadała na skarb państwa. Obie te kategorie ziemi odnajdujemy także w P. Berol. inv. 7440 z II w. n.e., który przynosi dodatkowo pierwszą wzmiankę o *ousia Akteiane*, a więc zapewne majątku wyzwolenicy Nerona, Akte.

P. Berol. inv. 16044 zawiera korespondencję z 19 roku panowania Hadriana (135 n.e.) dotyczącą dostawy skór prawdopodobnie dla armii (skóry te są nazwane *διφθέραι*, a mają bardzo szczególne wymiary: długość ich wynosi aż 17 łokci, szerokość niestety nie zachowana). Ostatnim z bardzo fragmentarycznych pism w tej sprawie jest odpis listu Hermesa, który jest *ὀδύκτριος Ἐρ[] καίσαρος οἰκονόμου*. Hermes pisze do znanego także z innych dokumentów Vegetusa zwanego także Sarapionem, stratega meris Themistesu nomu arsinoickiego.

Armii rzymskiej w Egipcie dotyczy również P. Berol. inv. 11755 z r. 66 n.e. Jest to umowa o pożyczkę, którą zawierają ze sobą Gaius Petronius Germanus, żołnierz legionu III centurii Frugiusa, oraz Lucius Sentius Saturnilus, żołnierz tegoż legionu, centurii Aemiliusa. Zabezpieczeniem pożyczki jest winnica znajdująca się w Fajum koło Filadelfii; L. Sentius Saturnilus odziedziczył ją po innym Rzymianinie, który nazywał się Lucius Domitius, a był żołnierzem kohorty o niejasnym określeniu (*κουττα* może *scutata?*).

P. Berol. inv. 9756—9761, 13305, 13306, 13308, 13309, 13311A stanowią zespół 12 pokwitowań celnych z I—II w. n.e. z nomu arsinoickiego. Pięć z nich dotyczy opłaty w wysokości 1/100 (*ἐκατοστή, ρ*) dotychczas praktycznie nie znanej. Właśnie te pokwitowania są starsze niż wszystkie znane poświadczające opłatę w wysokości 3% (*ρ' και ν*) w tym samym nomie. A zatem opłata *ρ'* (1/100) poprzedzała zapewne opłatę *ρ' και ν* (3/100), co może pomóc wyjaśnić genezę tej ostatniej.

P. Berol. inv. 11314 jest fragmentem listy należności (sumy nie za-

¹⁷ BGU I 159 = Wilcken, Chr. 408.

¹⁸ P. Gen. 16 = Wilcken, Chr. 354, P. Flor. I 6, P. Catt. II = SB 4284; por. wyżej przypis 4.

¹⁹ Por. np. P. Berol. inv. 16024, 16—17: *προσηρόντων αυτοῖς ἔργων ἀν[]ου οἱ κατεισελθόντες κτλ.* oraz P. Gen. 16, 20—21: *τοὺς ἀπὸ ξένης ὄντας κατεισελθεῖν εἰς τὴν ἰδίαν ἐχομένους τῶν συνηθῶν ἔργων*

²⁰ Próbe identyfikacji autora edyktu zawartego w P. Berol. inv. 16024 zawdzięczał mgr. Z. Borkowskiemu. Przy wydaniu tekstu problem ten zostanie poddany dokładniejszej analizie. Nie można przy tym pominąć możliwości, że jest to edykt innego prefekta z przełomu II/III w., o którym nie posiadamy wzmianek w wydanych dotychczas papirusach.

chowane) dla pracowników miejskiej łaźni. Spis obejmuje lata panowania nie nazwanego w tekście cesarza od 3 do 7 roku. Kolejnym latom odpowiadają imiona prytanów, z których jeden, Apollonios zwany także Diogenesem, znany jest jako prytan w Oksyrynchos w końcu III w. n.e. Można zidentyfikować również niektóre inne osoby występujące w dokumentach tego okresu. Z zestawienia znanych imion prytanów z Oksyrynchos wynika, że lista może dotyczyć tylko lat od 3 do 7 panowania Probusa, tj. 277/8 — 281/2 n.e. Pracownikami łaźni są ὑποκαύστης i ἀντιλήτης (słowo dotychczas nie poświadczone, utworzone od czasownika ἀνιμάω — czerpać wodę, *to draw up water*, zob. Liddell-Scott s. v.).

P. Berol. inv. 16365 przynosi spis topograficzny nieruchomości (głównie domów) w Panopolis. Druga część tego samego zwoju, P. Gen. inv. 108, została wydana przez V. Martin w „Recherches de Papyrologie” t. II. Oba teksty uzupełniają się wzajemnie dając łącznie ciągły fragment zwoju obejmujący 16 kolumn po ca 35 wierszy (razem z fragmentami nie połączonymi ponad 20 kolumn). Dokument zawiera zwięzłe, jednowierszowe opisy nieruchomości podające imię właściciela lub użytkownika, jego zawód lub urząd sprawowany, przynosi więc materiał do badań nad ludnością miasta, produkcją miejscową i ustrojem municypalnym. Jest to największy ze znanych dotychczas tekstów dotyczących miasta Panopolis. Na podstawie osób występujących zarówno w P. Berol. inv. 16365 jak i w P. Gen. inv. 108 spis ten można datować na pierwsze lata IV w. n.e.

Przedstawione powyżej dokumenty zostały wybrane spośród kilkunastu papirusów berlińskich z myślą zwrócenia uwagi przede wszystkim na takie dane, które mogłyby zainteresować szersze kręgi historyków świata starożytnego. Świadomie pominięto zatem zagadnienia o węższym zasięgu. Trzeba również podkreślić, że dopiero opracowanie do końca całego zespołu tekstów pozwoli na jego pełną ocenę.